

SOCIALISTICKÉ MĚSTO V POVÁLEČNÉ EVROPĚ JAKO URBÁNNÍ TYP(OLOGIE)

Kimberly E. Zarecor

The Socialist City as a Distinct Urban Typology in Postwar Europe

Socialist cities during their design, construction, and expansion have mostly been studied as an expression of the socialist system itself, directly linked to the political fate of the Communist Parties in power. This article revisits the concept of socialist city and argues for the validity of the term both historically and in the present. Looking qualitatively at this distinct European urban typology, two analytical frameworks are offered, infrastructural thinking and the socialist scaffold. The text demonstrates that the universal aspiration for socialist cities was their continuous operation as synchronized instruments of economic production and social transformation in physical space. Distinct from capitalist cities, they had an ideological role in an economic model that instrumentalized cities as nodes in an integrated system or 'single entity', a term borrowed from Stephen Kotkin. The agency of the socialist scaffold has continued into the era of neoliberalism, shown here to have previously unexplored roots in socialism.

Keywords: state-socialism; Czechoslovakia; urbanity; infrastructure; mass housing

Kimberly E. Zarecor, Associate Professor of Architecture at Iowa State University, zarecor@iastate.edu

Antropoložka a specialistka na Rumunsko Katherine Verderyová ve své knize z roku 1996 *Co byl socialismus a co přijde po něm?*¹ nastolila soubor otázek o dědictví komunismu, které zůstávají i nadále otevřené, zejména otázku, nakolik

1 KATHERINE VERDERY, *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton 1996.

ovlivňuje socialistická minulost dnešní současnost. Nedávné události včetně nárůstu podpory krajně pravicových nacionalistických stran, napětí kvůli imigrační krizi a stále agresivnější chování Ruska a jeho spojenců na globální scéně ukazují, že západní a východní Evropu dělí víc, než by společná nálepka Evropské unie naznačovala. Jedním z mnoha způsobů, jak zodpovědět na otázku: Co byl socialismus a co přijde po něm?, je studovat socialistické město jako prostor sociální a ekonomické změny. Takovýto výzkum se ale rozvíjí jen pomalu.

Kiril Stanilov v roce 2007 nastínil dva důvody, proč se s výzkumem socialistického města začalo tak pozdě: 1) v první postkomunistické dekádě se pozornost veřejnosti soustředila na ekonomické a politické aspekty transformace, protože se všeobecně považovalo pro sociální změnu za důležitější; 2) „změnit formu a strukturu měst prostě zabere spoustu času“.² K tomu ještě dodal, že „zastavěné životní prostředí města je mnohem trvalejší než jeho sociální struktura“.³ Tato myšlenka setrvačnosti městského prostoru tvoří jádro argumentu předkládané eseje.

Od roku 2010 se v angličtině sice objevila více než desítka studií na téma socialistické město a ještě mnohem více prací vzniklo ve středoevropských a východoevropských jazycích, přesto je ale tento nárůst zájmu o studium socialistických měst novým polem a pouze několik málo badatelů se pokusilo najít kvalitativní vzorce, které by popsaly tento místní fenomén. Toto je úloha, o kterou bych se zde ráda pokusila, a to na základě mého dosavadního výzkumu českých a slovenských měst.

Jedna z nejsložitějších otázek, která stojí před každým, kdo se snaží pochopit podobu měst za socialismu, představuje problém, co dělat s konceptem socialistického města poté, co samotný socialismus skončil. V případových studiích se města stávají prostorovým a kulturním dokladem samotného socialistického systému, provázaná s tímto systémem a v konečném důsledku hodnocena dle osudu tohoto režimu. Protože však málokdo by obhajoval socialistický systém jako takový, je obtížné sledovat ideu socialistického města, natolik provázanou s režimem, i po pádu socialismu. Nedává však žádný smysl považovat město za socialistické jeden den a následující den za nesocialistické. Podle mého názoru není socialistické město jako typ svázáno se začátkem nebo koncem socialistic-

- 2 KIRIL STANILOV, *Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation*, in: *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (ed.) Kiril Stanilov, Dordrecht 2007, s. 3: „changing the form and the structure of cities simply takes a considerable amount of time“.
- 3 K. STANILOV, *Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation*, s. 3: „the built environment of a city is much more enduring than its social structures“.

kého režimu, ale můžeme jej spíše definovat jako fázi městského vývoje s rozeznatelným souborem preferencí v rozhodování a plánování. Tento fakt se projevil zejména během 90. let, kdy selhaly předpovědi o úplném a okamžitém selhání celých městských čtvrtí v mnoha částech bývalého Sovětského svazu a ve východním bloku. V českém kontextu by dobrým příkladem těchto falešných předpovědí mohla být Ostrava, které mnoho lidí předvíдалo po pádu socialismu úplnou ekonomickou a sociální desintegraci. K tomu ale nedošlo. Postsocialistická urbanita je v literatuře relativně silněji zastoupena, přičemž za výchozí bod „post“ situace se považuje pád politického režimu.⁴ Jak ale poznamenává Stanilov, města se socialistického dědictví s pádem komunistické politické struktury nezbavila a ani se zbavit nemohla, přestože se společnost, která je obývala, transformovala velmi rychle. Nejrůznější vrstvy vybudovaného urbánního systému a prostorových hierarchií v těchto městech vytvořených nebo rozšířených za socialismu byly natolik vrostlé do jejich samotné existence, že přetrvaly i po konci politického i kulturního životního cyklu státního socialismu.

Pokud promyšlíme toto téma, musíme si položit základní otázku, co dělá z nějakého města město socialistické? Bývalý sovětský blok zahrnoval třicet zemí nebo jejich částí a pokrýval zhruba šestinu světového zemského povrchu. Považuji města, která v tomto prostoru existovala po roce 1945 za socialistická, i když byla vybudována dlouho před tím, a to z toho důvodu, že socialismus všechna tato města zásadně proměnil. Mezi západními badateli je obecně rozšířena představa, že toto území a jeho města měly homogenní charakter utvářený pod totální kontrolou sovětských technokratů. Nedávné bádání na tomto poli prokázalo, že státní a jazykové hranice stejně jako hranice mezi profesionálními sítěmi a kruhy vytvářely do sebe uzavřenou zkušenost v prostředí národních rámců, a města se tak v každé zemi v mnoha ohledech výrazně lišila.⁵ Tento

4 Srov. též SONIA HIRT, *Whatever Happened to the (Post)socialist City?*, *Cities* 32/2013, s. 29.

5 Z nedávných publikací srov. KRISZTINA FÉHERVÁRY, *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*, Bloomington 2013; STEVEN E. HARRIS, *Communism on Tomorrow Street: Mass Housing and Everyday Life after Stalin*, Washington (D.C.)-Baltimore 2013; BRIGITTE LE NORMAND, *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism*, Pittsburgh 2014; KATHERINE LEBOW, *Unfinished Utopia: Nova Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56*, Ithaca 2013; VIRÁG MOLNÁR, *Building the State: Architecture, Politics, and State Formation in Postwar Central Europe*, London 2013; ELI RUBIN, *Amnesiopolis: Modernity, Space, and Memory in East Germany*, Oxford 2016; MARK B. SMITH, *Property of Communists: The Urban Housing Program from Stalin to Khrushchev*, DeKalb 2010; KIMBERLY E. ZARECOR, *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*, Pittsburgh 2011 (česky vyšlo jako *Utváření socialistické modernity. Bydlení v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2015).

fakt pochopitelně komplikuje snahu najít společné kvalitativní trendy socialistických měst.

Standardizovaná sídliště se stavěla po celém světě ve všech ekonomických modelech, od francouzských banlieues či hustě osídlených čtvrtí moderního Blízkého východu až po americké projekty sociálního bydlení a města jihovýchodní Asie, jako jsou Hongkong či Singapur. Přesto však byla socialistická města specifická. Socialistická strategie budování měst zahrnovala jak nová, tak již existující města a měla neuvěřitelný záběr sahající od Východního Německa až k Sibiři a od Baltu až po Bulharsko.⁶ Tato města ztělesňovala představy 19. století o tom, jak má vypadat průmyslové město. Ve srovnání s kapitalisticko-korporátními nebo sociálně-státními modely budování měst však jejich konečnou podobu formovala ideologie státního socialismu a především státní vlastnictví výrobních prostředků.

Na základě mého výzkumu v bývalém Československu jsem začala používat dva analytické koncepty pro objasnění specifčnosti socialistického města – „infrastrukturní myšlení“ (*infrastructural thinking*) a „socialistický skelet“ (*the socialist scaffold*).⁷ Tyto koncepty zde nepředkládám, abych vytvořila kontrastní definici mezi prvním a druhým světem či Východem a Západem. Podobné přístupy existovaly v různé míře ve všech částech světa a ekonomických systémech, avšak během státního socialismu nabraly zvláštní intenzitu a svoji vlastní logiku. Pokud se nám podaří identifikovat „infrastrukturní myšlení“ a „socialistický skelet“ napříč národními kontexty ve východním bloku a jako rámec pro komparaci přesahující Sovětský svaz a východní blok, pak můžeme tvrdit, že socialistické město jako typ představuje určitou podskupinu moderních, industrializovaných a technologicky hnaných forem urbanity. Geografka Jennifer Robinsonová ve svém článku z roku 2010 nazvaném *Města ve světě měst: komparativní gesto* uvažuje o potížích s komparativním výzkumem měst a prosazuje experimentální a integrující model, který by překonal „individualizující“ přístup, který srovnává jednotlivé případové studie měst, čímž minimalizuje jejich společné prvky.⁸ Její vlastní alternativní model se soustředí na určení společných „jednotek kompa-

6 K urbanistickým koncepcím východní Evropy srov. KIMBERLY E. ZARECOR, *Architecture in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, in: *A Critical History of Contemporary Architecture, 1960–2010*, (edd.) Elie Haddad, David Rifkind, London 2014, s. 255–274.

7 Srov. KIMBERLY E. ZARECOR, *What Was So Socialist about the Socialist City?*, *Journal of Urban History*; TÁŽ, *Infrastructural Thinking: Urban Housing in Former Czechoslovakia from the Stalin Era to EU Accession*, in: *The Housing Question: Tensions, Continuities, and Contingencies in the Modern City*, (edd.) Edward Murphy, Najib Hourani, London 2013, s. 57–78.

8 JENNIFER ROBINSON, *Cities in a World of Cities: The Comparative Gesture*, *International Journal of Urban and Regional Research* 35/2011, s. 6.

race“.⁹ Tato strategie může být mimořádně produktivní, pokud se snažíme určit specifičnost socialistických měst – identifikovat takové „jednotky komparace“, jako jsou způsoby vládnutí, architektury a designu, plánovací praxe a politika vlády jedné strany. Pokud budeme takto postupovat, ukáže se, že socialistická města byla zároveň strukturně podobnější ostatním moderním městským typologiím v Evropě i ve světě a zároveň ideologicky vyhraněná. Pokud bychom to měli vyjádřit úplně jednoduše, všechna socialistická města byla zároveň modernistická města, ale ne všechna modernistická města byla také socialistická.

Je důležité definovat pojmy této kvalitativní analýzy. „Infrastrukturní myšlení“ je rozhodovací proces vedený požadavky a rozsahem městské infrastruktury. Samo o sobě nepředstavuje socialistický koncept. Urbanismus 20. století se při vytvoření svých některých základních archetypů spoléhal na infrastrukturní myslitele, jako byli Le Corbusier, Robert Moses či Kenzo Tange. Jako specifický přístup vyžaduje infrastrukturní myšlení také svůj vlastní mechanismus implementace. Tím je v kontextu východního bloku „socialistický skelet“. Můžeme ho popsat jako základní infrastrukturu budoucího růstu, na kterou se připojují a aktivují další systémy – ekonomické, sociální, politické, ekologické. Jedná se o integrovaný systém jednotek a logiky, která tyto jednotky spojuje. „Socialistický skelet“ se projevuje v městských systémech, jako jsou tramvajové linky, metro a dálnice, stejně jako nemocnice, školy, divadla a muzea, ale má i zastřešující ideologický náboj, který umožňuje, že soubor rozhodnutí se spojuje do rozpoznatelné strategie. Z tohoto důvodu zůstal „socialistický skelet“ zachován po pádu komunismu. Síla „socialistického skeletu“ spočívala v jeho schopnosti předvídat a zapojovat nové uzly, tak jak byly zapotřebí v síti – tedy proaktivní spíše než reaktivní přístup, který se pokoušel přemýšlet za obzor současné situace. Mohl také operovat mimo rámec realitního trhu a jeho honby za ziskem, což zásadně ovlivnilo vývoj měst ve všech kapitalistických zemích. V duchu Robinsonových „jednotek komparace“ ukazuje „infrastrukturní myšlení“ a „socialistický skelet“ na nové možnosti srovnávání mezi městy, která dosavadní metoda případových studií popisovala jako individuální a unikátní.

Univerzální aspirací každého socialistického města bylo fungovat nepřetržitě jako synchronizovaný nástroj ekonomické produkce a společenské transformace ve fyzickém prostoru. Jako funkce vlastního procesu městského plánování socialistická urbanita zároveň vyjadřovala formální principy městského plánu s jeho dvourozměrnou, mapově založenou logikou, ale také časově založenou projekci

9 J. ROBINSON, *Cities in a World of Cities: The Comparative Gesture*, s. 14.

toho, jak se městský plán jako takový bude proměňovat v průběhu času. Protože všechna socialistická města měla spočívat na logickém a stabilním skeletu, městské plány anticipovaly postupný růst a neustálé obnovování města, tak jak se nová území a zdroje – práce, kapitál a fyzická infrastruktura – měly dostávat pod jeho kontrolu. Města se tedy rozvíjela, ale kontrolovaným a racionálním způsobem určeným přísnými plánovacími postupy v měřítku nejrůznějších rovin infrastruktury, ale i souhrnného městského plánu.

Ideologie hrála zásadní roli v tom, nakolik se socialistické městské plánování odlišovalo od územního plánování v jiných politických rámcích. Na rozdíl od demokratického prostředí se při plánování socialistických měst předpokládalo, že instituce a řídicí funkcionáři dokáží určit a regulovat všechny proměnné včetně právní kontroly nad užívacími právy k pozemkům. Urbanisté ve státně kontrolovaných projekčních kancelářích měli za úkol nastartovat městský systém, který by se plně realizoval v průběhu následujících dekad spíše než v několika málo letech typického kapitalistického realitního vývojového cyklu. Socialistické městské plánování odpovídalo celkovému plánu lineárního, pravidelného růstu v jednotlivých pětiletkách podle předem přesně určeného konceptu. Například plánování velkých sídlišť s rovnoměrnou a spravedlivou sítí obchodů, škol a veřejných služeb, stejně jako rozšíření tras veřejné dopravy, které k nim vedly, se objevovaly v plánech léta před tím, než byly k dispozici materiální, finanční i pracovní zdroje k jejich realizaci. Toto byla nutná podmínka, aby mohla být logika „socialistického skeletu“ hnána vpřed do budoucnosti. Státní socialismus byl vždy aspirační ideologií směřující do budoucnosti. Plánování a samotný politický systém by ztratily svou legitimitu, pokud by se v každé nové fázi neustále neobnovovaly.

Stephen Kotkin ve své dnes již klasické knize z roku 1995 *Magnetická hora: Stalinismus jako civilizace* popisuje tyto vlastnosti socialistického města: totalizující vizi slibující lepší budoucnost, imperativ růstu, instrumentální chápání města jako součásti jednotného ekonomického plánu a konečně jeho ideologickou funkci.¹⁰ Na příkladu Magnitogorsku, zcela nového těžebního a ocelářského města vybudovaného začátkem 30. let 20. století na Urale, Kotkin popisuje socialistické město jako výsledek projektu, jenž je vystaven na víře ve vědecké plánování a moderní technologie v kombinaci s „nejvyšší vědou o společnosti, marxismem“.¹¹ „Kouzlo plánování“ mělo podle Kotkina dát vznik zcela nové socialistické společnosti. Z ekonomického hlediska se v Sovětském Rusku „prak-

10 STEPHEN KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley 1997.

11 S. KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, s. 30

ticky celé národní hospodářství stalo jediným celkem, vlastněným a řízeným státem. Sovětští propagandisté se s odkazem na velké evropské a americké korporace chlubili „naší firmou ‚SSSR‘.“¹²

Pokud přemýšlíme v kontextu celého „druhého světa“, je koncept firmy s jeho nesmělým odkazem na evropskou a americkou korporátní strukturu užitečný v tom, že ukazuje, jak se hospodářství východoevropských zemí transformovalo do uzavřené „jednotky“, která regulovala svou vlastní ekonomiku a určovala vztahy k ostatním ekonomickým „jednotkám“. Stát se stal funkčním ekvivalentem velké mezinárodní korporace. Tato logika také stála za vznikem RVHP, které mělo regulovat obchod uvnitř východního bloku a rozvíjet spolupráci mezi svými členy včetně rozdělení zodpovědnosti za produkci specializovaného zboží, tak aby se předešlo duplicitám v produkci. Pokud koncept firmy aplikujeme na plánování socialistických měst, tak vidíme, že se města stávají uzly v národní ekonomické jednotce posilující celkový rámec národní ekonomiky svou vlastní specializací na produkci specifického zboží a služeb. Zároveň měla socialistická města replikovat ideu „firmy“ na několika úrovních – aglomerace, města, čtvrti a okrsku.

Termín *mikrorajon*, používaný v Sovětském svazu a v některých zemích východního bloku od pozdních 50. let, popisuje nový městský prostor na úrovni sídlištních bloků, který představuje nejnižší příčku hierarchicky organizovaného principu autonomních „jednotek“ či „firem“. Historička architektury Juliana Maximová definovala *mikrorajon* jako „každodenní používání sdílených sociálních a kulturních institucí (především školek a škol), parků a další zeleně“.¹³ *Mikrorajony*, které se navrhovaly pro maximálně 20 000 lidí, měly zajistit všechny základní každodenní potřeby svých obyvatel s výjimkou zaměstnání. Toto rozvržení obyvatel města do opakujících se okrsků s předem definovanou velikostí připomíná dřívější pokusy o distribuci obyvatel, jako bylo třeba Howardovo Zahradní město nebo model lineárního města Soria y Mata později adaptovaný Nikolajem A. Miljutinem. Zde se však jedná o jiné chápání měřítka. *Mikrorajon*

- 12 S. KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, s. 259: „virtually the entire national economy became state-owned and state-run, technically a single entity. Soviet propagandists, with an eye on the largest European and American companies, boasted of ‚our‘ firm, the ‚USSR‘“.
- 13 JULIANA MAXIM, *The Microrayon: The Organization of Mass Housing Ensembles, Bucharest, 1956–1967*, Docomomo E-Proceedings, September 2011, s. 16: „a residential ensemble conceived so as to constitute an organic unity, aimed at connecting its inhabitants through the everyday use of shared social and cultural institutions (among which schools and daycare centers figure prominently) and of parks and green spaces“.

se měl stát samostatnou „organickou jednotkou“, zároveň ale i stavebním blokem v nekonečně se replikujícím schématu socialistického bydlení a života obecně. Maximová dokládá, že *mikrorajon* byl mnohem obsažnější koncept než zdánlivě podobné koncepty kolektivního bydlení, jako například superblok z dílny CIAM, protože „slovo mikro implikuje plánování v radikálně odlišném měřítku, které zahrnuje celé území státu a jehož je *mikrorajon* jen malou konstitutivní částí“.¹⁴ Nejdůležitější vlastností *mikrorajonu* je podle ní, že „tvorí součást pečlivě uspořádané hierarchie stále se zvětšujících prostorových jednotek“.¹⁵ Socialistické město je tak jednou z vrstev této hierarchie, ekonomickým a sociálním uzlem v teritoriální jednotce státu.

Jiné socialistické země včetně Československa používaly jiná označení pro tyto typy prostorů – sídliště nebo *sídlisko*. Ve Východním Německu se vžil pojem *Siedlung*. V angličtině ekvivalentní pojmy *housing estate* nebo *housing development* obsahují navíc konotaci místa označeného specifickým názvem, s jednotlivým architektonickým a urbanistickým výrazem a rozpoznatelnými hranicemi, ale naopak neimplikují předepsaný počet obyvatel, jak je tomu v případě *mikrorajonu*. V poválečném období sdílela sídliště mnoho vlastností s *mikrorajonem*, jako jsou opakující se obytný typ doplněný standardizovanými budovami občanského vybavení, oddělení pěší a automobilové dopravy, dosažitelnost škol, parků a dalších služeb pěší chůzí pro všechny obyvatele sídliště, dopravní obslužnost pomocí veřejné dopravy.¹⁶ Sídlíště se od *mikrorajonu* lišila v tom, že jejich velikost závisela přímo na jejich vztahu k existující městské struktuře, která byla ve střední Evropě historicky hustší a složitěji strukturovaná.

Nechceme zde tvrdit, že se socialistické plány někdy skutečně realizovaly, tak jak byly navrženy. Stejně jako ve všech ostatních socialistických zemích naráželo také v Československu uskutečnění plánů na nedostatek stavebních materiálů, pracovních sil, zpoždování a rušení projektů poznamenaných navíc politickými střety. Výstavba postupovala pomalu, kvalitní materiály bylo téměř nemožné

- 14 JULIANA MAXIM, *Mass Housing and Collective Experience: On the Notion of Microrajon in Romania in the 1950s and 1960s*, The Journal of Architecture 14/2009, s. 17: „the word micro implies planning of a radically different scale, one that engulfs the entirety of the national territory, and of which the microrajon is but one small constitutive part“.
- 15 J. MAXIM, *Mass Housing and Collective Experience*, s. 18: „the most important point about the microrajon is that it fits within a tightly orchestrated hierarchy of increasingly larger spatial units“.
- 16 K plánování sídlišť blíže KIMBERLY ZARECOR, *Socialist Cities after Socialism: The Past, Present, and Future of Postwar Housing in the Czech Republic*, East European Politics and Society 26/2012, s. 486–509.

získat a rozpočtové škrty způsobovaly, že služby občanské vybavenosti nebyly obyvatelům k dispozici ještě dlouho po dokončení sídlišť. Mnohé velkorysé projekty, například pražské metro, poprvé navržené koncem 50. let, se realizovaly tak pomalu, že je zdědily postkomunistické vlády jako nedokončené projekty. Zde se ale jedná o další příklad „infrastrukturního myšlení“, protože bez ohledu na to, v jak daleké budoucnosti se měly velké infrastrukturní projekty realizovat, stále zůstávaly integrální součástí plánovacího procesu. Když se konečně po roce 1998 začaly otevírat nové stanice metra, obsluhovaly velké obytné soubory vybudované desítky let dříve v představě budoucí velkokapacitní kolejové dopravy. „Infrastrukturnímu myšlení“ se dařilo v ekonomice státního socialismu zejména proto, že rozhodující funkcionáři napříč institucionálními hierarchiemi byli technokraty, kteří vzali za svůj princip postupného plánování v dlouhé časové perspektivě. Základem jejich práce byla víra v moc kvantitativního měření a vědeckých metod a jejich schopnost vyřešit dlouhodobé sociální a ekonomické problémy a zajistit trvalý růst.

Ostrava může sloužit jako příklad takového dlouhodobého plánování, ačkoli se nejednalo o město vybudované na zelené louce. Průmyslová historie Ostravy sahá do 20. let 19. století, kdy habsburský kardinál Rudolf Jan zřídil huť ve Vítkovicích, několik kilometrů od středověkého jádra města. Místní doly založené koncem 18. století dodávaly uhlí. Ostrava se rychle stala regionálním obchodním a průmyslovým centrem s rostoucí střední třídou a stálým přílivem dělníků z vesnického zázemí. V 60. letech 19. století, nyní již ve vlastnictví vídeňské větve Rothschildů, se železárny rozrostly, otevřely se nové doly a počet obyvatel se rychle zvýšil.¹⁷ Začátkem 20. století zahrnovalo jádro města velkou obchodní třídu, kostely, synagogy, kavárny, školy, luxusní obytné domy a několik obchodních domů. Historické jádro obklopovaly shluky dělnických kolonií a vesnic většinou bez rozvodů vody a elektřiny.¹⁸ Přestože se Ostrava v meziválečném období nevymanila ze svého provinčního postavení vůči Praze a Brnu, zažívala po vzniku Československa další vlnu stavebního boomu.¹⁹

17 MARTIN STRAKOŠ, *Průvodce architekturou Ostravy/Ostrava Architecture Guide*, Ostrava 2009.

18 K dělnickým koloniím *Ostravské dělnické kolonie*, díl 1: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven v moravské části Ostravy*, (ed.) MARTIN JEMELKA, Ostrava 2011; *Ostravské dělnické kolonie*, díl 2: *Závodní kolonie kamenouhelných dolů a koksoven ve slezské části Ostravy*, (ed.) MARTIN JEMELKA, Ostrava 2012; *Ostravské dělnické kolonie*, díl 3: *závodní kolonie Vítkovických železáren a dalších průmyslových podniků*, (ed.) MARTIN JEMELKA, Ostrava 2015.

19 JINDŘICH VYBÍRAL, *Zrození velkoměsta: architektura v obraze Moravské Ostravy 1890–1938*, Ostrava, 2003.

Vytvořením „Velké Ostravy“ v roce 1924 došlo ke sloučení sedmi menších obcí do vlastního města a počet obyvatel tak dosáhl 130 000. Silná nabídka pracovních příležitostí ve 20. letech a nedostatečná bytová výstavba, která nedržela tempo s přistěhovalectvím, přispěly k dalšímu růstu bytové nouze. Životní podmínky se dále zhoršily během hospodářské krize a druhé světové války; ještě v 50. letech mnohé rodiny v dělnických koloniích žily bez tekoucí vody. Po roce 1945 růst počtu obyvatel Ostravy pokračoval. V roce 1950 zde žilo 215 000 lidí a jejich počet se do roku 1990 zvýšil o 50 % na 331 000.²⁰ Také územní rozsah města se zvětšoval, až dosáhl v 70. letech současných hranic pokrývající 214 km² a zahrnující území, kde ještě v roce 1924 existovalo 34 samostatných obcí.²¹ Získané území sloužilo městu k vybudování nových čtvrtí pro potřeby příchozích dělníků. Ti přicházeli ze všech částí bývalého Československa, ale také z Řecka, Maďarska, Vietnamu a Ukrajiny a dodnes dávají městu specifický charakter.²² Během socialismu se existující směs rozptýlených dělnických kolonií, průmyslových areálů a malého historického jádra sloučila do integrovaného celku, jehož soudržnost posiloval od začátku 50. let silný „socialistický skelet“, který určoval, jakým směrem bude Ostrava dále růst.

Pokračující bytová nouze v Ostravě se stala předmětem jednání politického vedení brzy po únorovém převratu. Po roce 1951 vyrostly dvě rozsáhlé obytné čtvrti pomocí industrializovaných stavebních postupů a z větší části z panelů, Poruba a Ostrava-Jih. V roce 1980 žilo v těchto dvou čtvrtích více než dvě 200 000 lidí. Přestože Ostrava měla pověst špinavého a nebezpečného města, velkou část jeho obyvatel tvořily mladé rodiny s dětmi. Podle sčítání v roce 1966 mělo 78 % všech domácností v Porubě a Ostravě-Jih (dnešní Zábřeh, Výškovice, Hrabůvka, Dubina a Bělský Les) děti.²³ Volný čas bylo možné trávit v místních kulturních centrech, divadlech, koupalištích, knihovnách, kinech, muzeích, zoologické zahradě, navštívit místní filharmonický orchestr, nebo vyrazit do zeleně v blízkých Beskydech a Jesenicích. Většinu této kulturní a rekreační infrastruktury, která zůstává populární a nedotčená dodnes, vytvořil komunistický režim v 50. letech, aby dokázal svůj úmysl vytvořit šťastnější život za socialismu.

20 K vývoji počtu obyvatelstva v Ostravě od roku 1869 IGOR IVAN, JIŘÍ HORÁK, *Population Changes Caused by Industrialization and Deindustrialization – Comparison of Ostrava and Glasgow*, Geografický časopis/Geographical Journal, 63/2011, s. 113–132.

21 IRENA KORBELÁŘOVÁ, HENRYK WAWRECZKA, ZDENĚK WLUDYKA, RUDOLF ŽÁČEK, *Ostrava 1880–1939*, Trinec 2000.

22 RADOVAN LIPUS, *Scénologie Ostravy*, Praha 2006, s. 5, 7, 10.

23 *Ostrava socialistická: Sborník studií k výstavě města v letech 1945–1970*, (ed.) KAREL JIŘÍK, Ostrava 1971, s. 445.

Výběr lokace pro stavbu nových čtvrtí se řídil geologickými průzkumy podzemních zásob uhlí a v případě západních čtvrtí také ohledem na přísun čistého vzduchu. Jednotlivé prvky městské krajiny spojovala do jednoho celku rozsáhlá síť tramvají, vlaků, autobusů a později i osobních aut, což dávalo městu charakter „městské aglomerace“; města, o kterém mnozí tvrdí, že je nejameričtější v celé střední Evropě.²⁴ Dopravní infrastruktura byla konstruována tak, aby zejména zajistila dopravu obyvatel z jejich domovů na pracoviště (binární prostory socialistické každodennosti), nikoli do městského centra, jak by se dalo očekávat v klasickém evropském radiálním městě, případně také v socialisticko-realistickém urbanistickém celku. Dopravní infrastruktura tak podtrhovala a upevňovala pavučinovou či síťovou organizační logiku města.

Bezprostředně po listopadu 1989 se Ostravě předvídal okamžitý a strmý úpadek – státem vlastněné průmyslové podniky měly nevyhnutelně zaniknout a rozsáhlá ekonomická krize měla následovat. Místo toho došlo k tomu, že průmyslové závody zanikaly postupně či byly privatizovány, čímž se zmírnil efekt náhlého růstu nezaměstnanosti. Rostoucí sektory služeb, bankovníctví, výzkumu a vzdělání pohltily přebytečnou pracovní sílu. Ostrava se oživovala sice pomalu a zdaleka ne přímočaře, přesto však nezvratně. V polovině prvního desetiletí 21. století byla ekonomika města i celého regionu silná a nadále rostla. Ostrava zaznamenala výrazný nárůst národních i mezinárodních investic vedoucích k rozvoji průmyslu, spotřeby, ale i nové bytové výstavby. Město si úspěšně našlo novou identitu navázanou na kapitalistické podnikání a spotřebu.

Silný „socialistický skelet“, který měl původ v politické preferenci těžkého průmyslu, byl podle mého názoru právě tím, co zachránilo Ostravu před kolapsem v roce 1989, přestože nezaměstnanost v jednu dobu v 90. letech přesahovala 20%. Sociolog Lubor Hruška Tvrdý došel pomocí odlišných postupů k podobným závěrům, když označil Ostravu za „průmyslové město v postindustriální společnosti“.²⁵ Společenský a ekonomický život v Ostravě se i nadále soustředil kolem prvků „socialistického skeletu“, uzly této ekonomické jednotky se ale změnily. Stejně jako všechna ostatní socialistická města ztratila i Ostrava po pádu komunismu svou roli jako prostoru zásadní průmyslové produkce v národní ekonomice. Ve své snaze o regeneraci přeměnilo město své bývalé průmyslové uzly – ocelárny, uhelné doly a státní podniky, na nichž stála celá socialistická ekonomika – na nákupní centra, turistické atrakce, kancelářské budovy, podniky

24 R. LIPUS, *Scénologie Ostravy*, Praha, s. 72–77.

25 LUBOR HRUŠKA TVRDÝ, *Industriální město v postindustriální společnosti*, díl 1, Ostrava 2010.

lehkého průmyslu a výzkumné parky. Nejpevnější částí a páteří celého projektu transformace je stabilní bytový fond. Obyvatelé zůstávají ve městě, protože své byty zdědili, nebo jim byly nabídnuty k odkoupení za rozumné ceny. Vládní programy zajistily dostatečné zdroje na opravy, v jejichž důsledku se výrazně zlepšila kvalita bydlení na bývalých socialistických sídlištích.²⁶

Počet obyvatel Ostravy se však pomalu, ale jistě snižuje; proto je zřejmé, že město zdaleka nepřekonalo všechny své problémy. Mnoho lidí se odstěhovalo do nedalekých měst s lepší kvalitou ovzduší, takže se jedná spíše o změnu sídelní struktury než o exodus obyvatelstva z ostravského regionu. Přestože i nadále zůstává otázkou, nakolik životaschopná je místní post-industriální ekonomika, je zřejmé, že se Ostrava dokázala vyrovnat se svým vlastním socialistickým dědictvím, a dokonce jej využít k překonání hrozící krize. Jako test konceptů „infrastrukturního myšlení“ a „socialistického skeletu“ coby analytických rámců ukázal příklad Ostravy, že kvalitativní analýza dokáže rozlišit specifické podmínky v konkrétním městě a zároveň také popsat typické a společné vlastnosti socialistických měst napříč bývalým sovětským blokem. Jinými slovy, tyto nástroje odhalují podobnosti stejně jako odlišnosti uvnitř jednotného rámce. Rozpoznáním těchto podobností v jednotlivých případových studiích nás přibližuje k pochopení socialistického města ve všech jeho mutacích jako rozeznatelného městského typu, který je možné jako svébytnou kategorii používat v globální diskusi o povaze moderních měst.

Jako dodatek k předkládané studii stojí myslím za úvahu posoudit, nakolik „socialistický skelet“ může sloužit jako základní koncept pro studium dnešních měst, a nabídnout nové vysvětlení, proč postsocialistická města tak snadno přistoupila na neoliberální městské politiky. Vzorce urbánního rozvoje v socialistických městech před rokem 1989 měly zdánlivě paradoxní efekt v tom, jak připravily města a jejich elity k roli vzorných subjektů neoliberálního kapitalismu. Na první pohled by se mohlo zdát, že socialistické městské plánování a neoliberální kapitalistický řád jsou naprosto nekompatibilní. Pokud se ale oprostíme od binárního uvažování, ukáže se, že „infrastrukturní myšlení“ a „socialistický skelet“ zůstávají aktivně přítomné v různých rovinách městského života a zajišťují skrytou stabilitu i v době politické a institucionální změny.

Byrokratická kultura komunistického režimu centralizovala rozhodovací mechanismy, povýšila manažery a technokraty nad architekty a urbanisty, stejně jako vyloučila veřejnost z debat o osudu města tím, že svěřila plánovací proces

26 K. E. ZARECOR, *Socialist Neighborhoods after Socialism*.

výhradně do rukou expertů. Po roce 1989 část městských politických a ekonomických elit využila tohoto existujícího systému k získání kontroly nad rozhodovacím procesem, prosazení vlastních hospodářských zájmů a marginalizaci hlasu veřejnosti. Politický filozof Aviezer Tucker ve své knize *Dědictví totalitarismu: Teoretický rámec* popisuje tuto elitu tvořenou převážně bývalými členy komunistické strany jako „indiferentní k demokracii“ se silnou preferencí pro „systém ekonomické nerovnosti a klientelistický společenský model, vládu dobře zasíťovaných jednotlivců provázaných se státními institucemi, od kterých odčerpávají zisky a přenechávají jim ztráty“.²⁷

Mnozí lidé, kteří odmítali komunismus především pro jeho neschopnost ochránit práva jednotlivce, byli po listopadu zklamáni, protože se ukázalo, že státní socialismus byl ideálním cvičišťem budoucích kapitalistických elit, kde se naučili, jak zacházet s městem jako s prostorem vyjednávání mezi elitami disponujícími politickým, materiálním a finančním kapitálem. Přechod k demokratickému politickému systému změnil mechanismus, jakým lidé získávali tento kapitál, ale mnozí z těch, kteří jej kontrolovali před rokem 1989, jej dokázali konvertovat do podoby osobního bohatství v novém systému prostřednictvím privatizace a podobných procesů.

V běžné řeči znamená neoliberalismus středopravou, pro podnikatelskou, pro-růstovou strategii, kterou používají developéři, městské správy a politici ve své snaze přeměnit městský prostor do souboru finančních příležitostí pro sebe samotné a své spojence a klienty, stejně jako ke zlepšení kvality života ve městech, byť pouze pro malou část obyvatel města. Neoliberalní strategie, které do post-komunistických měst přinesly injekci mezinárodního kapitálu, realitní spekulace a konzumerismus, se obvykle považují za protiklad ke stagnaci a centralizované kontrole komunismu. Neoliberalismus také alespoň zdánlivě přesunul rozhodovací moc z rukou ústředních orgánů do rukou jednotlivých občanů.

Socialistická urbanita se svými mocenskými hierarchiemi, které vznikly jako důsledek kontroly nad zdroji, stejně jako vytvoření infrastruktury pro budoucí růst, zajistily budoucímu neoliberalismu možnost, jak znovu obydlet „socialistický skelet“ tím, že dokázal identifikovat a kontrolovat jeho nejdůležitější aktiva. Sociologové Gil Eyal a Johanna Bockmannová argumentují podobným způsobem, když rozebírají diskuse mezi ekonomy před, během a po komunismu.

27 AVIEZER TUCKER, *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*, Cambridge 2015, s. 22: „a system of economic inequality and a clientelistic social model, the rule of well-connected individuals intertwined with the state from which they appropriated assets and to which they passed on liabilities“.

V článku z roku 2002 si pokládají otázku, proč byly „v postkomunistické východní Evropě neoliberální ideje a politická doporučení tak rychle a téměř jednohlasně přijaty“.²⁸ Za pomoci konceptů sítí a překladů Bruno Latoura vysvětlují, jak skupina ekonomů pracujících v aparátech státních výzkumných pracovišť dokázala uplatnit svůj vliv po pádu komunismu. Eyal a Bockmannová ukazují, že to, co zdánlivě vypadá jako pasivní přejímání západního neoliberalismu ve východní Evropě, je ve skutečnosti „prodloužení existující sítě s cílem mobilizovat hlavní nové zdroje potřebné k její reprodukci, případně k její obraně před útoky zvenčí“.²⁹ V ekonomické sféře tito budovatelé sítí, kteří získali politickou moc po roce 1989, využili svůj postoj proti státnímu socialismu z komunistického období, aby získali osobní bohatství a stali se důležitými hráči v rané fázi budování kapitalistických struktur.

Jak Eyal a Bockmannová ukazují, kritici operující coby opoziční hlasy uvnitř oficiální sféry státních institucí, například budoucí prezident Václav Klaus, skončili jako vítězové v tom smyslu, že dokázali zmanipulovat polistopadový systém ve svůj prospěch. Bohatství jim přineslo společenskou a politickou moc, čímž „prodloužilo“ jejich síť a „zmobilizovalo“ nové zdroje finančního kapitálu zvenčí k upevnění vlastních pozic. Aktéři zapojení do této sítě se příliš neměnili, zejména mimo Prahu, kde mnozí bývalí komunisté uchránili svůj elitní status, a dokonce získali více moci tím, že získali nové „rekruty“ – domácí a mezinárodní investory. Jinými slovy, transformace českých a slovenských měst pomocí neoliberálních strategií neznamenala převzetí starého režimu západními experty, kteří přinesli kapitalismus tam, kde předtím neexistoval, jak se často tvrdí, ale spíše znamenala úspěch etablovaných elit, které adoptovaly tento nový diskurz, tak aby dosáhly svých cílů. V tomto smyslu představuje bývalé Československo další případovou studii k argumentu Davida Harveye, že neoliberalismus není „utopický projekt“ s cílem reorganizovat mezinárodní kapitalismus, ale spíše „politický trik s cílem obnovit podmínky pro akumulaci kapitálu a restauraci třídní moci“.³⁰

Shrneme-li hlavní tezi, je možné říci, že kombinace „infrastrukturního myšlení“, „socialistického skeletu“ a představy města jako uzavřené jednotky operující

28 JOHANNA BOCKMANN, GIL EYAL, *Eastern Europe as a Laboratory of Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neo-liberalism*, *American Journal of Sociology* 108/2002, s. 310–352.

29 J. BOCKMANN, G. EYAL, *Eastern Europe as a Laboratory of Economic Knowledge*, s. 314. Citát z BRUNO LATOUR, *Science in Action*, Cambridge 1987, s. 108: „lengthening of the network in order to mobilize crucial new resources needed to reproduce it or to protect it from attacks“.

30 DAVID HARVEY, *Neoliberalism as Creative Destruction*, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 610/2007, s. 28–29: „a political scheme aimed at reestablishing the conditions for capital accumulation and the restoration of class power“.

na mnoha rovinách dokáže postihnout jádro specifčnosti socialistického města. Pokud chápeme „socialistický skelet“ jako aktivní spíše než pasivní činitel, který i nadále ovlivňuje městský život v dnešních postsocialistických metropolích, mnohem lépe se ukáže časová dimenze předkládaného argumentu. Kvalitativní metodologie otevírá novou debatu o socialistickém městě a jeho dědictví, která se soustředí na materiální a prostorové důsledky urbanity v druhém světě. Ačkoliv studium města bude vždycky historicky podmíněné a bude se lišit v národních a regionálních kontextech, zejména jak se budou objevovat další případové studie, analytický rámec „infrastrukturního myšlení“ a „socialistického skeletu“ poskytuje prostor, ve kterém je možné socialistické město popsat přesněji. Mnohem jasněji se ukáže, co jsou specifické vlastnosti každého jednotlivého případu a co jednotky komparace společné všem městům východního bloku. Tato studie se snažila vyrovnat s výzvou, jak najít jednotící typologii, a to tak, že odhlédla od aspektů vlastní implementace městských plánů a každodenní městské zkušenosti a soustředila se na ideologický rámec, který vymezoval aspirace těchto měst v kontext projektu „budování socialismu“.³¹

31 Tento text vychází z článku KIMBERLY E. ZARECOR, *What Was So Socialist about the Socialist City?: Second World Urbanity in Europe*, *Journal of Urban History* 44/2018, č. 1, s. 95–117.